

הפיתוח החקלאי של האזורים השחונים בימי בית הורדוס – המשכיות או חידושים

יוסף פורת

א

החקלאות היתה בסיס כלכלי חשוב של מדינת יהודה בתקופת הבית השני, בדומה למעמדה ברוב מדינות העולם הקדום. לצערנו אין בידינו תעודות היסטוריות המלמדות בצורה ישירה על מדיניותם האגררית של שליטי יהודה, והנסיון ללמוד על-יכך חייב להסתפק במעט הערות אגב בכתביו של יוספוס פלביוס, בספרי המקבים, בספרות הקלאסית וספרות חז"ל. עיקר המידע שבמקורות אלה מתייחס לגידולים חקלאיים, לדרכי העשרת יבולים, לדיני מסים ומעשרות ולשמיטה. ממצאי המחקר הארכיאולוגי מוסיפים על המידע ההסטורי, ובמשולב הם מאפשרים להבין טוב יותר את מדיניות הפיתוח החקלאי היוזם שנקטה על ידי השליטים מבית חשמונאי ובית הורדוס, מגיעה ומגמותיה.

פיתוח החקלאות נעשה בתקופה העתיקה בשתי דרכים עיקריות: (א) הרחבת שטחי העיבוד, השבחת הגידולים הוותיקים ותוספת חדשים, שיפור שיטות ותנאי הגידול וכיוצא באלה – פעולות שהתנהלו בהתמדה ביישובים קיימים, והיו בעיקרן פרי יוזמה מקומית; (ב) יצירת תנאים להתיישבות בשטחים חדשים שלא היו מיושבים ומעובדים באותה התקופה מסיבות שונות (כגון: נטישת האוכלוסייה המקומית כתוצאה מפגעי טבע או בעקבות מלחמה, מצב בטחוני רעוע באזורי ספר, מחסור במים, העדר אמצעי ייצור וכיוצא באלה).

באזורי הארץ ברוכי גשם, בהם נתאפשרה חקלאות בעל ונמצאה תשתית חקלאית של הדורות הקודמים היה תהליך ההתיישבות בשטחים חדשים באותם אזורים קל ומהיר יחסית. התפשטות היישוב החקלאי לעבר אזורים אלה היתה טבעית ולא הצריכה השקעת אמצעים מיוחדים להכנת התשתית החקלאית. דוגמה לכך היא ההתיישבות היהודית באזור ההר ובשרון בעקבות כיבושי החשמונאים, או התפשטות היישוב השומרוני לעבר מישור החוף במאה השנים שלאחר מלחמות

13

* המאמר מבוסס על הרצאה שניתנה בכנס בית הורדוס, המרכזים לחקר ארץ-ישראל ויישובה של ידי צחק בן-צבי ואוניברסיטאות חיפה ותל-אביב, חיפה 9-10 באפריל 1986.

היהודים ברומים (מרד החורבן ומרד כר-כוכבא).¹ לעומת זאת, קיום חקלאות רווחית באזורים המדבריים היה כרוך בהשקעה גדולה. באזורים אלה היה צורך להוסיף מים על הכמות המעטה של המיסקעים הטבעיים הבלתי-סדירים. שיטה אחת לתוספת מים באזורים המדבריים היתה בניית אמות-מים, שהוליכו מי מעיינות מהמקור אל השדות — חקלאות שלחין בנאות מדבר. שיטה אחרת היתה הטיית מי נגר לחלקות שדה נבחרות — חקלאות נגר.² חקלאות השלחין היא עתירת יכולים ורווחית פי כמה מחקלאות הבעל, וודאי מחקלאות הנגר. ואולם מי שביקש לפתח מערכות מים משוכללות, היה עליו לרכוש את הבעלות על מקורות המים ולהשתלט עליהם פיסית (בין אם זרמו לריק או שהיו מנוצלים בצורה לא יעילה), להשקיע בבניית המערכות להולכת המים וברכישת הבעלות על הקרקעות המיועדות לשדות השלחין. האמצעים לכך היו בעיקר בידי השליטים, אם כמפתחים ישירים ואם כמעניקי זכויות לצאצאיהם ומקורביהם. פיתוח חקלאות השלחין באזורים המדבריים של הארץ הוא דוגמה מובהקת ליוזמה ממלכתית בכל התקופות. ההשקעה הרבה הכרוכה בהכנת מערכות השלחין — שכללה בניית אמות-מים ובריכות אגירה והכנת שדות מפולסים — היתה מעבר ליכולתם של תושבי האזורים המדבריים. הרווח הצפוי משדות השלחין היה גדול פי כמה מזה של שדות הבעל, שהרי חקלאי אריס שילם 40 עד 60 אחוז מיבולו תמורת האפשרות להשתמש בקרקע ובמים שהועמדו לרשותו על ידי הבעלים.

יוספוס פלביוס מזכיר פעולות של פיתוח חקלאי במדבר-יהודה, בבקעת-הירדן והגולן, שנעשו ביחזמה ממלכתית, בימי שלטונו של הורדוס.³ במחקר על חקלאות השלחין הקדומה שנייהלתי בבקעת-הירדן, בחבל ים-המלח ובמדבר-יהודה — ובמהלכו נבדקו במדוקדק מערכות ההשקיה

1 במקורות יש רמזים על יישובים יהודיים רבים בצפון השומרון ובמערבו ('הר המלך')? וכשרון שנוצרו בעת המלחמות ברומים, כגון: הטופרכיה של נרבתא (מלחמת, ב, יד, ה; שם, שם, יח, י), אחזותיו של אלעזר בן-חרסום (ירושלמי, תענית, ד, טט, א) וכיצא באלה. וראה סיכומים אחרונים בנושא זה: ד' ספראי, גבולות ושלטון בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, תל-אביב תש"ם, עמ' 155-157; א' זרטל, ארבות, חפר והנציבות השלישית של שלמה, תל-אביב 1986, עמ' 133-136; ש' דר, 'י' טפר וז' ספראי, אום ריחן, תל-אביב 1986, עמ' 119-129; ד' ספראי, 'תולדות היישוב בהר שומרון בתקופה הרומית-ביזאנטית', ש' דר וז' ספראי (עורכים), מחקרי שומרון, תל-אביב תשמ"ו, עמ' 127-181. את מקומם של היהודים תפסו מאוחר יותר השומרונים, שהיו המרכיב העיקרי באוכלוסיה הכפרית באזורים אלה ומרכיב חשוב באוכלוסיה העירונית. וראה בנדון: 'י' בן-צבי, ספר השומרונים, תל-אביב 1935; מ' אבי-יונה, 'על מרידות השומרונים בביזאנטים' ארץ-ישראל, ד (תשט"ז), עמ' 127-132; ספראי, 'תולדות היישוב בהר שומרון', שם. גם הממצאים הארכיאולוגיים, בעיקר נרות השמן, 'סמלי פולחן שומרונים כמתואר על נרות חרס מהתקופה הביזאנטית', ישראל — עם וארץ, ד (תשמ"ז), עמ' 133-146; 'י' פורת, 'נתניה, שכונת בן-עמי', 'י' פורת, ש' דר וש' אפלכאום (עורכים), קדמוניות עמק חפר, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 241; 'י' פורת, 'י' נאמן וז' לוטן, 'מערת קבורה בג'ת', ח"א, צג (תשמ"ט), עמ' 25; וכן: V. Sussman, 'Samaritan Lamps of the Third-Fourth Centuries', *IEJ*, 28 (1978), pp. 238-250; Idem, 'The Samaritan Oil-Lamps from Apollonia-Arsuf', *Tel-Aviv*, 10 (1983), pp. 71-96.

2 חקלאות נגר היא דרך מתוחכמת להתמודד עם המחסור במשקעים באזורים השחונים והשחונים למחצה. בשיטה זו מרכזים את מי הנגר (מי הגשם שלא נספגו בקרקע וזורמים על פניה) משטחים נרחבים לעבר חלקות שדה נבחרות, שם הם מרוזים את האדמה. מקורות המים בחקלאות הנגר תלויים אפוא ישירות במשקעים המעטים היורדים באותו האזור, בדומה לחקלאות הבעל באזורים ברוכי הגשם. וראה בנדון: מ' אבן-ארי, 'ל' שנון וז' תדמור, 'החקלאות הקדומה בנגב הדרומי I', כתבים, ח (1958), עמ' 99-121; הנ"ל, 'החקלאות הקדומה בנגב הדרומי II', כתבים, ט (1959), עמ' 159-178; הנ"ל, הנגב: מלחמת קיום במדבר, ירושלים 1980; 'י' קירר, החקלאות הקדומה בהר הנגב, ירושלים 1967, Ph. Mayerson, 'The Agricultural Regime in Nessana; 1967 Region', *Excavations at Nessana*, I, Princeton 1962, pp. 211-269.

3 קדמוניות, טו, 325; שם, יז, 28-23; מלחמת, א, כא, ט וכיצא באלה.

ועומתו עם שרידי היישובים שאותם שימשו ועם תוצאות החפירות הארכיאולוגיות שנערכו בהם – התברר שכמעט כל מערכות השלחין האלה נבנו לראשונה בימי החשמונאים. רק באשר להרודיון, שנבנתה על-ידי הורדוס באתר שלא עוכד בשלחין ולא יושב קודם לכן, קיימת עדות מפורשת על בניית אמת-מים מעין-עיטם ליישוב בימי הורדוס.⁴ כל המערכות האחרות, כולל זו שנבנתה עבור היישוב פצאליס שהוקם על-ידי הורדוס בבקעת-הירדן לזכר אחיו, היו מערכות שלחין שראשיתן בימי החשמונאים. בתקופת הורדוס נעשה ככולן שימוש חוזר, לעתים לאחר פעולות שיקום או הרחבה.

ב

עיקרון יסודי בפיתוח מערכות השלחין של החשמונאים היה שילוב אלמנט צבאי-אדמיניסטרטיבי במפעל חקלאי-כלכלי. המערכות שנוסדו בימי החשמונאים בנווה-פצאל, באזור יריחו, בבקעת-הורקניה ובעין-גדי משלכות במודגש שני אלמנטים אלה.

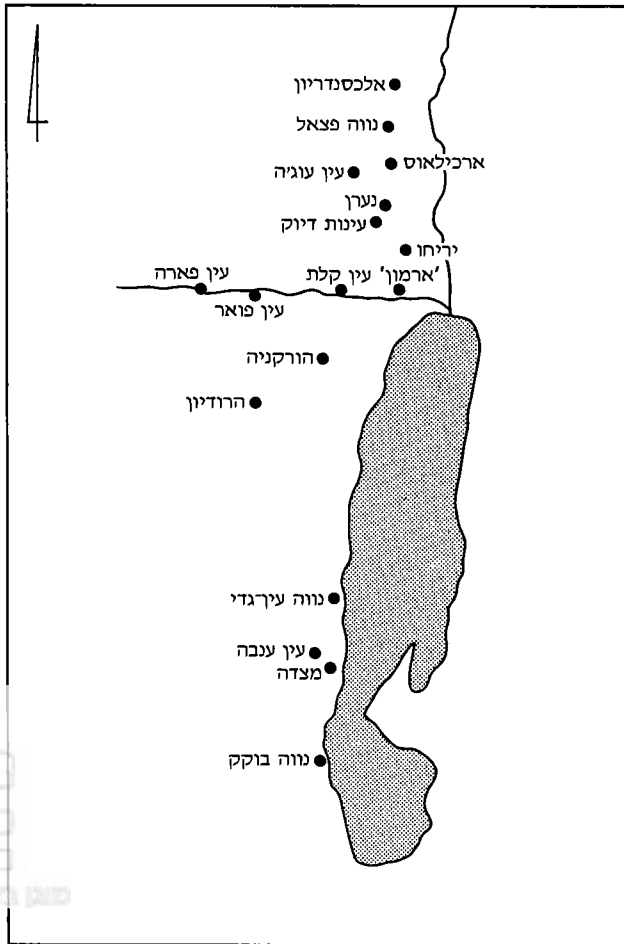
בנווה-פצאל נתגלו שתי חוות גדולות⁵ מתקופת החשמונאים, שקדמו לבניית פצאליס על-ידי הורדוס, וכן מערכת מים שהובילה את מי עין-פצאל לקרקעות הפוריות בבקעת-הירדן; מעל המיכלול החקלאי הזה נבנתה מצודת אלכסנדריון. באזור יריחו נבנו מצודות דוק וקיפרוס (שלב חשמונאי) ולמרגלותיהן – אחוזות חקלאיות עם מערכות שלחין מסועפות שניזונו ממי המעיינות בוואדי קלט, עינות דוייק ועין-עוג'ה (מבני האחוזה שבמוצא ואדי קלט לבקעת-הירדן שימשו גם כארמון חורף).⁶ מצודת הורקניה נבנתה מעל שטחי חקלאות נרחבים בבוקיעה. אספקת המים למצודה היתה בשתי אמות מים בנויות; האחת אספה מי נגר מהאזור הקרוב, והאחרת קיבלה מימיה מהשטפונות בנחל קדרון.⁷ השדות שלמרגלות המצודה עוכדו בעיקר בשיטת חקלאות בעל, וקיבלו תוספת מים מהאמות שהובילו מים למצודה. בנווה עין-גדי נבנתה המצודה החשמונאית

4 קדמוניות, טו, 325. החפירות הארכיאולוגיות בהרודיון הראו שהמצודה והיישוב נבנו לראשונה בימי הורדוס, ראה: E. Netzer, *The Greater Herodium (Qedem, 13)*, Jerusalem 1981. ושם מראי-מקום לחפירות שקדמו לחפירתו של נצר. בדיקת שערכתי לאורך אמת-המים מעין-ארטס להרודיון הוכיחו שהאמה והיישוב נבנו באותו הזמן; וראה: י' פורת, 'חקלאות שלחין קדומה ומתקניה באזורים השחונים של ארץ-ישראל', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל-אביב, הדפסת מחשב 1985, עמ' 16.

5 חווה אחת התגלתה בעת סקר החירום, ראה: פ' בר-אדון, 'הסקר במדבר יהודה ובקעת יריחו', מ' כוכבי (עורך), יהודה שומרון וגולן, ירושלים תשמ"ב, עמ' 104-105, אתר 11. החווה השנייה נסקרה לראשונה על-ידי המחבר כחלק ממחקרו, ראה: פורת (לעיל, הערה 4) עמ' 40, אתרים ג: 1-2.

6 השטחים המושקים באחוזות אלה היו מוקפים בגדר אבן. שרידים של גדרות כאלה נשתמרו באחוזת ארכילאיס, בצפון אזור יריחו, ובאחוזת שבמוצא ואדי קלט, אשר במרכז היה הארמון הנחשף בחפירות שבהנהלת א' נצר (תולול אבו אל-עליק). על החפירות בארמון ראה: א' נצר, 'ארמונות החורף של מלכי החשמונאים ובית הורדוס ביריחו', קדמוניות ז (תשל"ד), עמ' 28-36; הנ"ל, 'גילויים חדשים בארמונות החורף מימי בית שני ביריחו', קדמוניות ט"ו (תשמ"ב), עמ' 22-29; הנ"ל, 'אתר ארמונות החורף ביריחו (תולול אבו אל עליק) 1978-1982', ח"א, עת-עט (1982), עמ' 53-59.

7 ראה: י' פלדמן, 'מערכת המים במצודת הורקניה', צ' אילן (עורך), מדבר יהודה וים המלח: קובץ מאמרים לכנס הייט של החברה להגנת הטבע, תל-אביב 1976, עמ' 582-596; י' פטריך, 'אמות המים להורקניה, ד' עמית, י' הירשפלד, י' פטריך (עורכים), אמות המים הקדומות בארץ-ישראל, ירושלים תשמ"ט, עמ' 243-260 [להלן: ספר אמות המים].



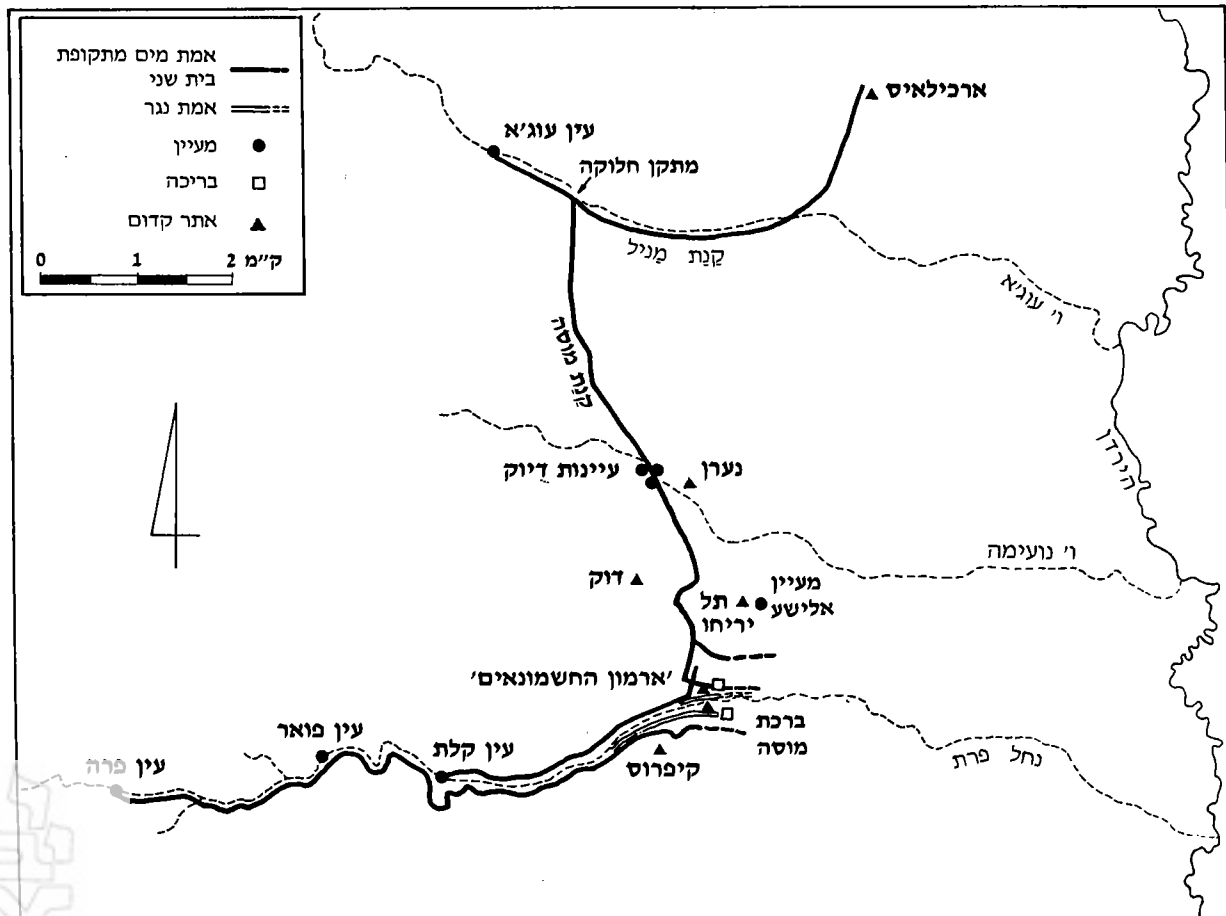
מפת האתרים

בראשו של תל-גורן (שכבה III⁸ לצדם של שדות שעובדו בשיטת חקלאות השלחין והושקו במי המעיינות של הנווה.

השוואת המצב שהיה קיים בימי החשמונאים לזה שבימי הורדוס מלמדת שהורדוס היה ממשיכם הנאמן של החשמונאים במדיניות הפיתוח של חקלאות השלחין באזורים המדבריים. הרודיון לא נבנתה רק כמבצר צבאי ומקום המיועד לקבורת המלך. למרגלות המצודה נבנה יישוב אזרחי, הרודיון תחתית, וחלק מיושביו עסק בחקלאות ובכלל זה בחקלאות שלחין, שהתאפשרה הודות למים שהגיעו להרודיון מעין-ארטס באמה אשר נבנתה בימי הורדוס. איננו יודעים מה היו קשרי-הגומלין בחיי היומיום בין המצודות לבין היישובים החקלאיים שלמרגלותיהן — האם תפקידם של החקלאים הצטמצם בהיותם אריסים על אדמות המלך או שהיה להם גם תפקיד צבאי בעת הצורך, כעין מהדורה ארצישראלית של שיטת הקלרוכיה התלמיית.⁹

8 ראה: ב' מזר, 'עין גדי', ב' מזר (עורך ראשי), אנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, ירושלים 1976, עמ' 444. מזר מעדכן ומתקן שם דברים שהוא ואחרים כתבו קודם לכן, ראה: ב' מזר, ע' דונאיבסקי וט' דותן, עין גדי, חפירות ארכיאולוגיות בשנים 1960-1961, ידיעות כ"ז (תשכ"ג), עמ' 62-67.

9 'קלרוכיה' (Κληρουχία) היתה במקורה שיטה קולוניאלית של הושבת אזרחי העיר אתונה על אדמה כבושה. הקלרוכים קיבלו חלקת אדמה שהיו רכוש אתונה והיו חייבים בשירות צבאי ככל אזרח אתונאי. התלמיים



מבדיקתם של מעט המקורות שנגעו בסוגיה ומבדיקת תהליך התפתחותם של היישובים, כפי מערכות אמות-מים שהוא משתקף בממצאים הארכיאולוגיים, מתברר שמהלך התפתחותם של כל היישובים האלה היה דומה, והם עברו שלבים דומים: (א) יישוב בעל אופי חקלאי-צבאי מובהק, שתושביו נהנים מזכויות — הנחות במיסוי ובעלות או חזקה על אמצעי הייצור — תמורת שירותיהם הצבאיים. (ב) יישוב שעיקר עיסוקו ופרנסתו בחקלאות וליושביו מעט זכויות. (ג) יישוב רגיל, ללא זכויות מיוחדות. בכל השלבים הבעלות על הקרקע — ועל המים במקרה של חקלאות שלחין — היתה בידיו של שליט המדינה שהתייחס אליה כמו היתה אחוזתו הפרטית, ובידי האפשרות להורשה לצאצאיו או לכל מי שהוא חפץ ביקרו. במקרה של חילופי שושלות עברה הבעלות לשושלת המחליפה. בסופו של התהליך הפכו כל האחוזות האלה לרכוש האוצר הרומי. בספרי יוספוס פלביוס נשמרה פיסקה המתארת ומסכמת את התהליך הזה לכל שלביו:

17

אותו זמן רצה [הורדוס] להבטיח עצמו מפני אנשי טראכון, והחליט לייסד באמצע [הארץ] כפר של יהודים שלא יהיה נופל בגודלו מעיר ... וכשנודע לו, שאיש יהודי

פיתחו שיטה זו על ידי הרשבת אוכלוסייה זרה על קרקעות המדינה במצרים, במקומות רבים באזורי פיתוח חקלאי (כמו פאיוס), והמתיישבים הללו חייבו בתמורה לכך בשירות צבאי.

מבבל עבר את הפרת עם 500 פרשים... קרא לו ולהמון ההולכים אחריו והבטיח לחלוק [לן] אדמה בטופרכיה הקרוייה בשן, שגבלה בארץ טראכון... והורדוס הכריז את הארץ כפטורה ממס ופטר את האנשים מכל הארנוניות הנהוגות, הואיל ונתן [להם] ארץ שאינה מכנסת לשבת בה... והארץ נעשתה רבת-אוכלוסין מאד בגלל הבטחון שבא עקב הפטור הגמור ממסים, וזכויות אלה התקיימו בידם כל ימי הורדוס. וכשקיבל פיליפוס בנו את השלטון הטיל עליהם מעט מסים במשך זמן-מה, ואילו אגריפס הגדול ובנו, הנקרא אף הוא בשם זה, הציקו להם מאד... כשקיבלו הרומאים את השלטון מידם... לחצו אותם מאד על ידי נטל המסים.¹⁰

אפשר לשער שתהליך דומה עבר על אחוזות השלחין בבקעת הירדן. בסקר ובחפירות שנערכו באתרי היישוב ובמערכות המים שלהם, התברר שכבר החשמונאים פעלו נמרצות למימוש הפוטנציאל החקלאי של בקעת-הירדן על-ידי בניית מערכות מים משוכללות. המים במעיינות ואדי קלט, דיוק, עוג'ה ופצאל הוטו, סמוך למקום נביעתם, אל תעלות בנויות ומטוייחות בטיח סידי אופייני,¹¹ והועברו בהן אל שדות שלחין בבקעת-הירדן. המים נוצלו לפיתוחה של חקלאות משגשגת ורווחית. לצדם של 'גידולי מחייה' אופייניים, כגון דגנים, קטניות וירקות, השקו בהם 'גידולי ממון' רווחיים כמו דקל התמר ושיח האפרסמון. תוצרת האפרסמון שימשה חומר גלם לסדרה של חומרי בושם וחומרי מרפא, והרווח מגידולו ושיווקו היה גבוה במיוחד.

המקורות הספרותיים עוברים בשתיקה כמעט מוחלטת על תהליך יישובה המחודש של בקעת-הירדן בימי החשמונאים. רק במעשה הרצח של שמעון החשמונאי ובני משפחתו מתגלה טפח מפעילותם באזור. תלמי בן-חבובו, חתן שמעון, התמנה למושל יריחו. מקום מושבו היה במצודת דוק ובידיו הופקדו 'כסף וזהב הרבה'.¹² אין בידנו מידע כלשהו המרמז לשם מה הופקדו בידיו אוצרות אלה. ייתכן שלפחות חלק מהממון הזה שימש לפעולות פיתוח, צבאי ואזרחי כאחד, באזור יריחו.

תהליך הפיתוח המשולב — חקלאות בעזרת אמות-מים ובטחון על ידי מצודות — נמשך ביתר שאת בהמשך השושלת החשמונאית. יוחנן הורקנוס ואלכסנדר ינאי פעלו נמרצות לפיתוח האזורים השחונים במתכונת זו, ושמותיהם הונצחו במצודות הורקניה ואלכסנדריון.

דומה שמאחורי הפיתוח הכלכלי של אזור יריחו עמדה מחשבה אסטרטגית כוללת. פיתוח האזור ויישובו באוכלוסייה אוהדת היה חיוני למדינת החשמונאים. בקעת-הירדן מצוייה ב'תפר' האסטרטגי שבין הרי-הודה במערב ועבר-הירדן היהודי (פְּרָאיה) במזרח. המפעל המשולב של התיישבות חקלאית בבקעת-הירדן והתבצרות במצודות מעליה, בנקודות השולטות על דרכים, נועד לענות על הצורך לקשר בין שני אזורים אלה ברצף של יישובים יהודיים, מבוססים ונאמנים, ולהבטיח את ציר התחבורה הנוח מהמדינה הסלבקית (דמשק) בצפון לירושלים בירת החשמונאים. ואכן, הקשר בין האוכלוסייה המקומית ובית חשמונאי התקיים במשך זמן רב. יושבי

10 קדמוניות, י', 23-28.

11 טיח סידי הוא תערובת של חומרי בנייה המשמשת לציפוי ואטימה. המרכיב המלכד (=חומר מילוט) שבה הוא 'סיד' (למעשה סיד כבד) — מימת הסידן $(Ca(OH)_2)$. וראה: י' פורת, 'טיח הירדנאלי באמות מים כקריטריון כרונולוגי', ד' עמית, 'הירשפלד ו' פטריך (עורכים), אמות מים קדומות בארץ ישראל, ירושלים תשמ"ט, עמ' 76-69.

12 מקבים א, טז, יא.

הבקעה תמכו באריסטובולוס השני ובניו פעם אחר פעם.¹³ מצודת אלכסנדריון שימשה מוקד פעילות חשוב לבני חשמונאי במאבקם ברומים ובהורדוס. נראה שמבני האחוזות החשמונאיות בפצאל נהרסו וננטשו בעת המצור הרומי על אלכסנדריון. מאוחר יותר ספג צבא הורדוס, בהנהגת אחיו יוסף, מפלה ניצחת בבקעת-יריחו.¹⁴

המפעל ההתיישבותי בבקעת-הירדן הצליח מאד. שינוי המצב הפוליטי ביהודה, בעקבות השתלטות רומי, לא רק שלא פגע במעמדן הכלכלי של אחוזות השלחין, אלא אף הגדיל יוקרתן בשווקים שבהם נמכרה תוצרת שדותיהן. כאשר הורדוס תפש את השלטון היו אחוזות השלחין של בית חשמונאי בבקעת-הירדן לרכושו והוא הפך אותן לחוות לשם הפקת רווח כלכלי, בעיקר באמצעות גידולי הממון שבהם התפרסם האזור (תמר ואפרסמון). העברתן של חוות השלחין לידי קליאופטרה לתקופה קצרה¹⁵ מדגישה את חשיבותן הכלכלית מחד גיסא ואת בעלות השלטון המרכזי עליהן מאידך גיסא. כדי להגדיל את הכנסותיו דאג הורדוס להרחבת שטחי השלחין, וזאת על-ידי שיפוץ, הרחבה והשלמה של מערכות מים אשר ניכנו לראשונה בימי החשמונאים. אמות-המים בוואדי קלט ובפצאל הן דוגמאות אופייניות לפעולותיו אלה. בימי הורדוס נוצל לחקלאות שלחין כל הפוטנציאל של מי המעינות הנובעים בשולי בקעת-הירדן הדרומית. פעולותיו של הורדוס ויחסו לאחוזות השלחין של בקעת-הירדן מייצגות את שיאו של השלב השני וראשיתו של השלב השלישי בתהליך הפיכתם של היישובים החקלאיים-צבאיים לחוות כלכליות.

ג

הורדוס הוריש את אחוזות השלחין אל אזור יריחו לארכילאוס בנו, הטטרארך ביהודה, ואת אחוזות פצאלים — לשלומית אחותו. מאחר שלא עמדו לרשותם מקורות מים נוספים לאלה שעמדו לרשות הורדוס, הרי שהאפשרות היחידה לפתח שטחים חדשים בבקעת-הירדן היתה בהעברת מיכסת מים ממקום אחד למשנהו. זו הדרך שבה נהג ארכילאוס כאשר יסד את אחוזת ארכילאוס (למעשה, שיקם והרחיב אחוזה שראשיתה בימי החשמונאים): 'ואת מחצית המים, המביאים תועלת לכפר נערן, היטה אל מישור אשר נטעו דקלים'.¹⁶ מתיאור זה אנו לומדים שכבר קודם לימיו של ארכילאוס נוצלו כל מקורות המים באזור יריחו, וחולקו בין האחוזות השונות. לכל יישוב או אחוזה הוקצבה מיכסת מים, כעין זכיון. ארכילאוס שינה מצב קיים ומקובל מדורות כאשר הפקיע את מחצית מיכסת המים של נערן, והיפנה אותה לשדות ארכילאוס.¹⁷ המים שנלקחו מנערן שימשו להשקיית מטע תמרים גדול בארכילאוס. התמר של יהודה נחשב למשובח ביותר ברחבי האימפריה הרומית¹⁸ והיה ודאי גידול ממון רווחי ביותר. הטיית המים אפשרה לארכילאוס להגדיל הרווחים

13 מלחמת, א, ו, ה; ש, ח, ו; ש, טו, ו; ועוד.

14 מלחמת, א, יז, א.

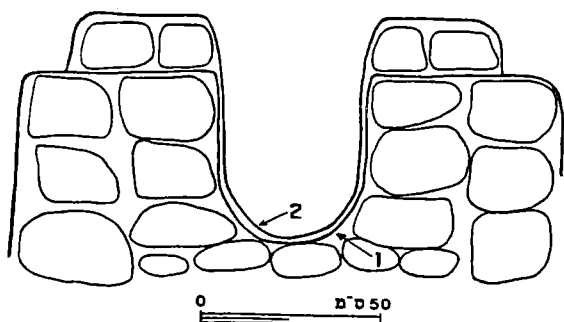
15 מלחמת, א, יח, ה.

16 קדמוניות, יז, 340.

17 יוספוס אינו מספר על תגובתם של אנשי נערן למעשהו של ארכילאוס, שהרי הקטנת מכסת המים פירושה הקטנת אמצעי הייצור באותו היחס. פעולתו של ארכילאוס מלמדת על יכולתו של השליט, בעל המים, להטות את המים ממהלכם, מבלי שהיתה לחקלאים אפשרות להתגונן. הפקעת מחצית מכסת המים של נערן מתיימה לאופיו העריץ והבלתי מתחשב של ארכילאוס, תכונות אשר בסופו-של-דבר הביאו להדחתו מהשלטון.

18 Plinius, *Historia Naturalis*, XIII, 4, 8, Loeb Classical Library, London 1933



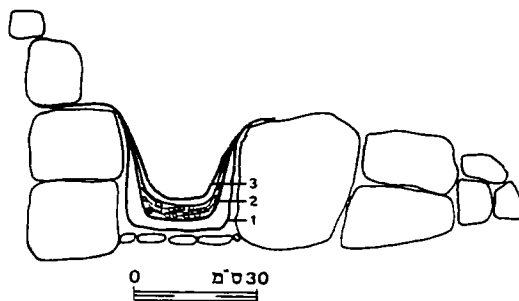
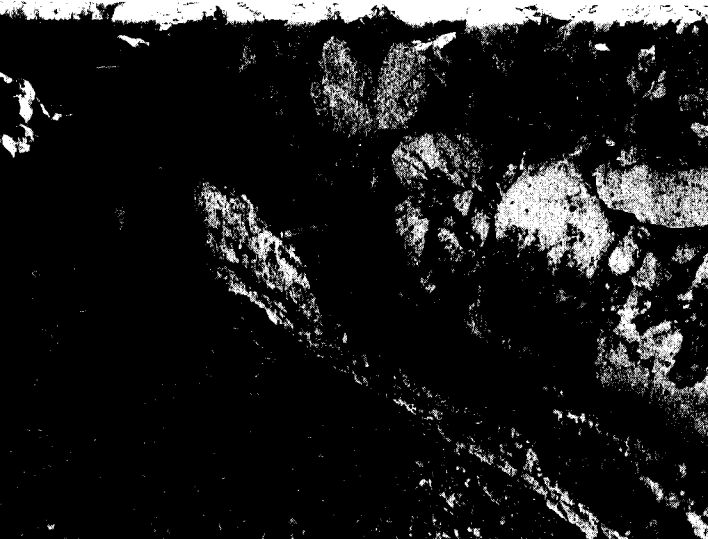


אמת-המים הקדומה בנחל פצאל – תצלום וחתך.
 1 – האמה המקורית מתקופת החשמונאים;
 2 – שיפוץ מימי הורדוס

מאחזתו שבבקעת-הירדן. מעשיו של ארכילאוס באחוזות יריחו הם עדות להשלמת תהליך הפיכתם של היישובים החקלאיים בבקעה לאחוזות כלכליות, שכל מטרת בעליהן היא רווח גבוה ככל האפשר – השלב השלישי בתהליך שהוצג לעיל. לאחר הדחת ארכילאוס מהשלטון ביהודה הפכו אחוזותיו לרכוש האוצר הרומי.

מקומה של ארכילאוס היה בבקעת-הירדן, מצפון ליריחו, כידוע מטבלת פויטינגר (מפת דרכים של האימפריה הרומית מן המאה השנייה-השלישית לספירה, שנשתמרה בעותק מימי הביניים) ומפת מידבא (המאה הששית לספירה). יש לזהותה בחורבה גדולה המשתרעת בשולים המערביים של סהל אל-עוג'ה, כק"מ אחד מצפון לכפר עוג'ה א-תחתא, ולא עם הכפר עצמו כפי שהוצע בעבר.¹⁹ מקור המים לשדות ארכילאוס ונערך היו מערכות המים הבנויות מעין-עוג'ה. מערכות אלו נבנו כבר בימי יוחנן הורקנוס או לכל המאוחר בימי אלכסנדר ינאי. עיקר המים במערכת עין-עוג'ה המקורית הופנה דרומה לעבר נערך, בתעלה בנויה שכונתה בפי סוקרי ה-PEF בשם 'קנת מוסה'. תעלה זו חצתה את ואדי-נועימה והצטרפה לאמה שהוליכה את מי עין-דיוק עד לארמון והאחווה החשמונאיים שבמוצא ואדי קלט. רק חלק ממי עין-עוג'ה הוזרם מזרחה, אל האחווה ששדותיה השתרעו בסהל אל-עוג'ה, בתעלה בנויה ששמה על-פי ה-PEF הוא 'קנת מניל'. במקום ההתפצלות בין שתי האמות נבנה מתקן שתפקידו היה לפקח על חלוקת המים בין שתי השלוחות של מערכת עין-עוג'ה. למתקן שני שלבי בנייה. בשלב המאוחר שונה יחס החלוקה בין השלוחות ורוב המים הופנה למזרח. גם בתעלות המים יש כמה שלבי בנייה, המעידים על שיפוץ המערכות במשך תקופת השימוש בהן. בשלב השיפוץ המאוחר של המערכת המזרחית (קנת מניל) הוארכו האמות הבנויות שיצאו ממנה, כלומר הורחבו שטחי השלחין. מצב זה תואם היטב את תיאורו של יוספוס פלביוס על הפניית 'מחצית המים' משדות נערך לארכילאוס.

¹⁹ זוהי החדש הוצע על-ידי המחבר לאחר סקר שערך באזור בעת מחקרו, ראה: פורת (לעיל, הערה 4), עמ' 54-55. התפירות הארכיאולוגיות שנערכו באתר לאחר מכן מאשרות ההצעה, ראה: ח' היזמי, 'ח' אל-ביודאת', ח"א, פט, עמ' 35-36. על הצעת זיהוי ארכילאוס בכפר עוג'ה א-תחתא ראה: מ' אביינונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל, ירושלים 1951, עמ' 120.



אמתי-המים בנחל עין בוקק – תצלום וחתך.
 1 – האמה המקורית מן המאה הראשונה לספירה;
 2 – שיפוץ מהמאה הרביעית; 3 – שיפוץ מאוחר

העדותיות הספרותיות והממצא הארכיאולוגי משלימים זה את זה, ומאפשרים להבין את התהליך שעבר על אחוזות השלחין בבקעת-הירדן בתקופת בית שני. יישובים שנוסדו ביוזמת השלטון וזכו להעדפה, הפכו לאחוזות ללא זכויות-יתר שנועדו להביא הכנסה גבוהה ככל האפשר לבעליהן. השליט יכול היה לעשות באמצעי הייצור שברשותו ככל העולה על רוחו – גם אם המעשה לא היה מקובל ועורר זעם ותסכול אצל אלה שנפגעו ממנו – כמובן בהתאם למוסכמות, לתקדימים ולעוצמתו הפוליטית.

נאות המדבר שלחוף ים-המלח היו בשוליו של התהליך שתואר לעיל. מצבן הגיאוגרפי, גודל שטחי העיבוד והיקף מקורות המים שלהן, ריחוקן ממרכזי העשייה הפוליטיים והכלכליים של אותה התקופה ומועד פיתוחן המאוחר יחסית יצרו קווים שונים כמעט במהלך התפתחותן. נווה עין-גדי, נווה-המדבר הגדול והמפותח ביותר לחוף ים-המלח, נושב מחדש בתקופת החשמונאים; ככל הנראה בימי אלכסנדר ינאי.²⁰ מערכת ההשקיה באותו השלב לא פותחה למלוא היקפה, ומכאן שגם מספר יושבי הנווה היה מועט יחסית. מאיכות הטיח באמות-המים וממתקני-המים אפשר להסיק שעיקר הפיתוח של מערכת ההשקיה – מהמקורות הגדולים הפעילים היום כמו גם מהמקורות הקטנים שיבשו מאז – נעשתה בתקופה המאוחרת לימי הורדוס.²¹ בשלהי תקופת הבית השני שכנה כאן קהילה כפרית של כמה מאות אנשים שהיו חסרי יכולת (והכשרה צבאית?) לעמוד כנגד קבוצת קנאים ממצדה.²²

בנווה עין-בוקק נוסדה אחוזה קטנה, שניצלה לחקלאות שלחין את מי עין-בוקק ועין-נואית. האחוזת כללה מבנה אחד ושתי אמות-מים בנויות, שהוליכו את מי המעיינות לחלקות שדה שהוכשרו בעמל רב משני עבריו של נחל-בוקק. מתוצאות החפירה הארכיאולוגית שנערכה במבנה

20 השרידים מהתקופה החשמונאית הם המצודה והיישוב של שכבה III בתל גורן. ראה: מזר (לעיל, הערה 8).
 21 ראה: פורת (לעיל, הערה 4), עמ' 110-113.
 22 מלחמת, ד, ז, ב.

ומאיכות הטיח של אמות המים התברר שהאחוזה נוסדה בימי שלטון יורשיו של הורדוס²³ וחרבה, ככל הנראה, בעת המלחמה ברומים בשנת 68 לספירה.²⁴ האחוזה מימי בית הורדוס היתה חסרת כל אלמנט צבאי, בניגוד למה שהיה בנווה בתקופה הביזאנטית (מצודה ולמרגלותיה מעט שדות שהושקו במי שני המעינות, שהובלו באמות שנבנו באותו התוואי של האמות מן המאה הראשונה).

המצודה שנבנתה במצדה היא יוצאת־דופן במערכת מצודות המדבר שנבנו על ידי החשמונאים והורדוס. למצדה אין עורף חקלאי־כלכלי בקרבתה, למרות שבסמיכות לה מצויים כמה מעיינות קטנים (עין־ענבה, עין־צאלים) שאפשר לנצלם לחקלאות שלחין ובמרחק רב יותר – המעינות של נווה־בוקק. אלה הוכשרו ופותחו לחקלאות רק בתקופה המאוחרת לימי הורדוס.²⁵ נראה שלמרות העדר התנאים הכלכליים־הסביבתיים הדרושים להקמת יישוב חקלאי, הרי היתרונות הביזוריים־אסטרטגיים של פסגת מצדה היו חשובים במיוחד, והם שהכריעו את הכף בימי החשמונאים – וביתר תוקף בתקופת הורדוס – להקמת מבצר ללא עורף חקלאי צמוד.

ד

הצרכים הכלכליים והצבאיים של מדינת יהודה השפיעו במשולב על דרכי הפיתוח החקלאי באזורים השחונים שהיו בתחום שלטונה. במקומות שלמדינה היה עניין בפיתוחם הושקעו אמצעים אדירים, בעיקר בכניית מערכות השקיה, כדי להקטין את המגבלה של מיעוט המשקעים. בפעולות הפיתוח הכלכלי שולבה בניית מצודות המדבר של ממלכת החשמונאים. כמו בתחומים אחרים הרי גם במדיניות הפיתוח החקלאי באזורים השחונים היה הורדוס ממשכס הישיר של החשמונאים, ופעל אף ביתר תנופה ועוצמה בהתאם למזגו האישי וליכולתו. ליישובי החקלאים באזורי פיתוח אלה היו פריבילגיות במסים, וזאת בתמורה למילוי תפקידים במערך הצבאי, שהלכו ופחתו במהלך הזמן שחלף מאז ייסוד היישובים; אם כתוצאה מירידת ערכם הבטחוני של היישובים או מהחלשת הקשר בין השליט והמתיישבים במהלך הדורות או עקב חילופי שושלות. מיום שיהודה איבדה עצמאותה חדלו המצודות לתפקד כחלק ממערך יישובי־הגנתי משולב.

23 גיחון ייחס את השלב הקדום במבנה האחוזה לימי הורדוס, ראה: מ' גיחון, 'חפירות עין בוקק' קדמוניות ג' (תשל"א), עמ' 139, אך נראה שממצאי החפירה (חרסים ומטבעות) אינם מאפשרים קביעה פסקנית כזאת. פישר מסתפק בקביעה כללית של 'התקופה ההירודיאנית' לייסוד המבנה, ראה: מ' פישר, 'נווה המדבר עין בוקק: יחידה תעשייתית בתקופת בית הורדוס', נופים, 11-12 (תשל"ט), עמ' 21; והוא אף נוטה לאחרון לתקופתם של יורשי הורדוס (ידיעה בעל־פה, תודתי ל'מ' פישר). ואולם איכות הטיח באמות־המים הקדומות ביותר בנווה מצביעה על־כך שהן נבנו מאוחר לימי המלך הורדוס, בראשית המאה הא' לספירה, ראה: פורת (לעיל, הערה 4), עמ' 116-121. על מערכת המים שם ראה גם: מ' פישר וצ' שחם, מערכת המים של נווה עין בוקק, ספר אמות המים, עמ' 289-298. סקר וכדיקות שערך לאחרונה המחבר לאורך מערכת המים בנווה בוקק איששו את המידע של פישר ושחם ואף חידדו את ההבחנות בין מערכות המים שנבנו בתקופת בית שני לבין אלה שנבנו בתקופה הרומית המאוחרת.

24 ראה: פישר (שם), עמ' 21; וכן: M. Gichon, 'En Boqeq', M. Avi-Yonah (ed.), *Encyclopedia of Archaeological Excavations in The Holy Land*, II, Tel-Aviv 1976, pp. 365-370

25 בנייתן של מערכות המים בנווה עין־בוקק היתה במאה הראשונה לספירה (ראה לעיל, הערה 23). נסיון ההתיישבות בעין־ענבה היה במאות הרביעית-חמישית לספירה והוא היה קשור כנראה למנזר שהתקיים באתה התקופה על פסגת מצדה – ראה: פורת (לעיל, הערה 4), עמ' 122-124.

פיתוח חקלאי בימי בית הורדוס

אפשר להניח שחלק מהן אף ניטש ולא הוחזק על-ידי הרומים, לאחר שאיבדו מקומן במערך הצבאי-האסטרטגי החדש שנוצר עם השתלטות הרומים על האזור כלו והשלטת 'השלום הרומי' (Pax Romana). המצב החדש איפשר הרחבת היישובים החקלאיים והקמתן של אחוזות ללא קשר עם מעמד האסטרטגי בתחום המצומצם של יהודה, אלא רק על-פי מידת יכולתם לספק צרכים כלכליים – מקומיים, ארציים או בינלאומיים – ולהתמודד עם מגבלות הנתונים הטבעיים. זה היה המצב בימיהם של השליטים האחרונים מבית הורדוס ובימי הנציבים הרומים, עד חורבן הבית השני. כאשר התייצבו גבולות האימפריה הרומית ממזרח ומדרום לגבולות ממלכתם של החשמונאים ושל הורדוס, נוצר מצב חדש של בניית מערכת ביצורים. אלה שולבו, במידת האפשר, בתעסוקה חקלאית ל'שומרי הגבולות' (limitanii). הקמת המצודה הביזאנטית וחדוש המערכת החקלאית בנווה בוקק מאפיינת שלב זה.

